

Леся Чміль

КЕРАМІКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII–XIX СТОЛІТЬ ІЗ РОЗКОПОК МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТІРЯ

Стаття присвячена аналізу керамічного матеріалу, виявленого під час досліджень Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1997–1999 роках, більшість якого походить із датованих об'єктів. Тому цей матеріал дає хронологічну шкалу від другої половини XIII до XIX ст., яку можна використати при дослідженні кераміки із садиби Десятинної церкви.

Ключові слова: *кераміка, керамічний посуд, кахлі, Михайлівський Золотоверхий монастир, середина XIII – XIX ст.*

Статья посвящена анализу керамического материала, выявленного во время исследований Михайловского Златоверхого монастыря в 1997–1999 годах, большинство из которого происходит из датированных объектов. Поэтому данный материал дает хронологическую шкалу от второй половины XIII до XIX в., которую можно использовать при исследовании керамики из усадьбы Десятинной церкви.

Ключевые слова: *керамика, керамическая посуда, изразцы, Михайловский Златоверхий монастырь, середина XIII – XIX в.*

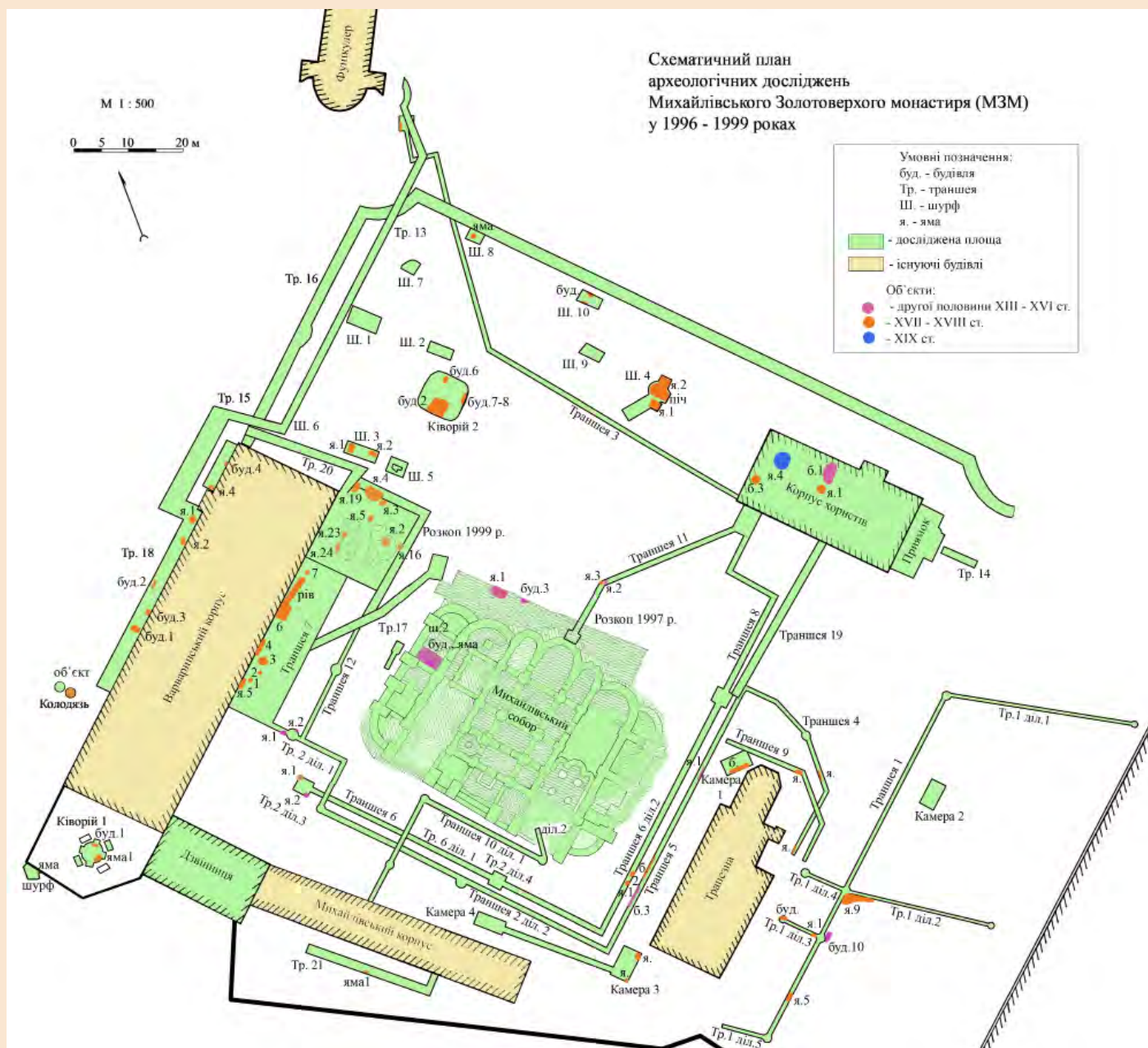
The paper analyses the ceramic material, most of which was found in the dated objects during St Michael Golden-Domes Cathedral excavations in 1997–1999. That's why it provides the chronology scale since the 2nd half of the 13th until the 19th centuries. It can be applied to the ceramic studying from the Desiatinna church seat also.

Keywords: *pottery, ceramic tableware, tiles, St Michael Golden-Domes Cathedral, mid.13th–19th centuries.*

Територія Михайлівського Золотоверхого монастиря (далі – МЗМ) досліджувалася в 1997–1999 роках. Було закладено два розкопи та 10 шурфів, крім того, проводився нагляд та часткові розкопки в 21 будівельній траншеї, котлованах кількох камер та в корпусі хористів і на місці дзвіниці (іл. 1). Загалом досліджено кілька десятків об'єктів (будівлі, ями, рів), частина з яких датована за нумізматичним матеріалом і стратиграфічними особливостями. Частину об'єктів, на жаль, вдалося лише зафіксувати. У результаті зібрано значну кількість матеріалів від пізнього середньовіччя до нового часу (друга половина XIII – початок XIX ст.). Серед них найчисельнішим є кухонний і столовий керамічний посуд та пічні кахлі.

Керамічний посуд з території МЗМ можна розділити на десять хронологічних періодів.

I. До найбільш раннього, післямонгольського (*друга половина XIII – XIV ст.*) відносяться вінця горщиків, що походять з об'єктів, виявлених у корпусі хористів, траншеї 1, шурфі 1 та ківорії 2. Датуються вони за аналогією з відомими формами кераміки цього часу. Ці вінця мають невеликий плоский валик на зовнішньому боці та конусоподібну шийку (іл. 2: 1, 2, 4). Вони продовжують давньоруську технологічну традицію, оскільки виконані на повільному крузі ручного типу – усі денця із цих об'єктів мають відбитки гончарного круга та сліди підсипки. Знайдено також дві мисочки (іл. 2: 3). Крім місцевої кераміки, з

даних об'єктів походить кілька фрагментів кашинної кераміки з бірюзовою кобальтовою поливою, виробництво якої пов'язане із золотоординськими центрами Поволжя. Час найбільшого поширення такої кераміки припадає на XIV ст. [2, с. 75].

II. До більш пізнього часу відноситься яма 1 розкопу 1997 року. Цей об'єкт перерізаний вісьмома пізнішими похованнями, а тому встановити його точну форму,

розміри та призначення неможливо. Із цієї ями походить п'ять литовських денаріїв типу «колномна» – «спис із хрестом» Вітовта (1392–1430), які потрапили до ями не раніше другої – третьої чверті XV ст.¹, що дозволяє датувати її *першою половиною – серединою XV ст.* Керамічний матеріал представлений переважно вінцями горщиків – 175 фрагментів, з яких 60 відносяться до давньоруського часу, 115 – до XV ст.

¹ Тут і далі визначення монет Г. Козубовського.

Іл. 2. Керамічний посуд другої половини XIII - XIV (1-4), XV (5-14) та другої половини XVI ст. Зображення ринки у чеських стародруках XV ст. (19).

Представлені також денця горщиків. Крім цієї ями, аналогічна кераміка знайдена в заповненні ще кількох об'єктів, але вже без нумізматичного матеріалу.

Більшість денців горщиків мають сліди підсіпки та відбитки гончарного круга, що вказує на виготовлення їх на повільному крузі ручного типу. З 50 денців, виявлених у ямі, сім мають сліди зрізки з гончарного круга, що може вказувати на спосіб формовки посуду на швидкообертovому крузі ножного типу шляхом витягування посудини з одного шматка глини, хоча самі по собі сліди зрізки не є беззаперечним показником такого способу. Проте їхня поява в цей час може вказувати на початок освоєння нової техніки формовки та нового типу гончарного круга, що поширився на наші землі із заходу. Вінця горщиків відносяться до двох різновидів. Перший – із масивним округлим валиком зовні (іл. 2: 5, 10). Другий характеризується потовщеними округлими вінцями, що мають виїмку під покришку з внутрішнього боку, переважає в об'єктах другої половини XV – початку XVI ст. Кераміка даного періоду представлена також покришками з петельчатою ручкою, вінчиком півсферичної мисочки та денцем невеликої посудини, виконаної з білої каолінової глини, зі слідами зрізки і поливою салатного та жовтого кольору (іл. 2: 7, 9, 12–15). З полив'яних виробів виявлено також денце горщика, а також кілька стінок із жовтою та зеленою поливою, що досить показово, адже полива є надзвичайно рідкісною для XV ст. З даного об'єкту походить також фрагмент імпоротної червоноглиняної кераміки (причорноморського походження?) та, можливо, сфероконаса закавказького походження (іл. 2: 6, 8). Це свідчить про продовження надходження в цей час імпорту східної кераміки.

III. Дещо пізніший комплекс – яма 2 траншеї 2 (ділянка 3). Виявлена в камері для будівельного колодязя, контури її зафіксувати не вдалося, вибрана лише частина заповнення. У верхній його

частині знайдено празький гріш чеканки Вацлава IV (1378–1419), карбований після 1405–1407 років, що дозволяє датувати об'єкт *першою половиною – серединою XV ст.* Кераміка нечисленна – 28 вінець (з них 8 давньоруських) і 8 денців горщиків, 5 з яких мають сліди зрізки. Оскільки вінчики з масивним валиком та з виїмкою представлені в однакових кількостях, і більша частина денців має сліди зрізки, то це дозволяє датувати яму часом дещо пізнішим, ніж попередній об'єкт (іл. 2: 11). Знайдено також 8 фрагментів покришок. Такі покришки з'явилися в Середньому Подніпров'ї, очевидно, в XV ст. і побутували в XVI ст. Знайдено ніжку ринки завдовжки 7 см, із плямою зеленої поливи. Ринка – глибока мископодібна посудина на трьох ніжках із трубчатою ручкою для дерев'яного держака – відома в Західній Європі в XIV–XVI ст. [16, s. 44; 14, s. 279]. На жаль, немає змоги відтворити зовнішній вигляд даної ринки, але, напевне, вона була аналогічна європейським посудинам цього часу. На зображеннях у європейських стародруках [15, rys. 32, 37] видно спосіб їх застосування – ринки ставилися на вугілля або багаття (іл. 2: 19).

IV. До XV – *початку XVI ст.* відноситься кераміка з будівлі 3 розкопу 1997 року. Будівля згоріла під час пожежі, перекрита обвугленою деревиною. Був досліджений лише її західний кут, інша частина залишилася за межами розкопу. Із заповнення походить цілий неполив'яний горщик видовжених пропорцій, із плавними лініями силуету (іл. 2: 14). Денце горщика має сліди зрізки. У придонній частині зсередини добре помітні борозни – ротаційні сліди від пальців гончаря. Це вказує на те, що горщик витягувався з одного шматка глини на швидкому (ножному) гончарному крузі. Вінчик цього горщика має округле потовщення із зовнішнього боку, а з внутрішнього – виїмку. Крім того, у будівлі виявлено нижню частину тонкостінного горщика зі слідами зрізки на денці, а також верхню частину горщика

із зеленою плямистою поливою всередині. Вінчик з незначною виїмкою і двома рядами так званих защипів по зовнішньому краю. Такі защипи характерні для XVI ст. (хоча з'являються, очевидно, раніше), що дозволяє віднести будівлю до рубежу XV–XVI ст. Аналогії защипам відомі на польській кераміці XIV–XVI ст., звідки вони, очевидно, і потрапили на українські землі [12, tabl. 14; 16, tabl. 12.25].

Отже, матеріали з МЗМ дають змогу простежити дві технологічні традиції у виробництві київської кераміки кінця XIII–XV ст. Перша з них пов'язана з повільним (ручним) гончарним кругом. Це горщики з вінцями перших двох різновидів (з великими), які розвиваються на основі давньоруських. Друга пов'язана із запровадженням ножного швидкообертового круга і витягуванням посуду з одного шматка глини. До неї можна віднести горщики з вінцями третього різновиду (з виїмкою). З'являється вона десь на початку XV ст. і деякий час (можливо, протягом XV ст.) співіснує зі старою традицією. Це підтверджують і матеріали з інших комплексів Києва та сусідніх земель [10, с. 110–113].

V. До середини – другої половини XVI ст. відносяться будівля та яма з шурфу 2 (1997), датована литовським напівгрошем Сигізмунда II Августа 1548 року, яма 1 траншеї 2 – трьома литовськими денаріями Сигізмунда II Августа (1548–1572), яма 2 траншеї 2. Переважна більшість керамічного посуду із цих комплексів виконана шляхом витягування з одного шматка глини на швидкообертовому гончарному крузі – денця мають зрізку, а в придонній частині помітні ротаційні сліди від пальців гончаря. Один горщик має сліди зрізки на денці, але за іншими ознаками він виготовлений в техніці стрічкового наліпу (іл. 2: 17). Це вказує на існування ще в цей час старої традиції, хоча й з використанням нового типу круга, але не своєю технікою витягування. Вінця горщиків із цих об'єктів потовщені, ромбічні в перерізі (іл. 2: 15). Частина з них має

зашипи по верхньому краю, за цією ознакою О. Оногда виділяє їх в окремий тип [4, с. 242] (іл. 2: 16). Є також два горщики, виконані з грубого тіста з домішкою жорстви, сформовані в техніці стрічкового наліпу, вінця яких косо зрізані назовні (іл. 2: 18). Вірогідно, вони відносяться до так званої «своєрідної» групи кераміки, поширеної в XIV–XV ст., що відзначається архаїчністю технології і форм [3, с. 70–74]. Фрагменти такої кераміки траплялися і в попередніх об'єктах. Інші форми посуду представлені покритками, глеками, макітрами, ринками, кухлем (іл. 2: 20, 21; 3: 1–4). Значний відсоток кераміки із зеленою поливою. Більшість глеків мають складнопрофільовані муфтоподібні вінця зі зливом, високе вузьке горло і широкий округлий тулуб. Аналогічна форма була розповсюджена на європейських територіях [5, с. 154; 12, tabl. 10, 11; 16, tabl. 38–44; 13, s. 67]. Макітри широкі приземкуваті, широкодонні, з майже прямими стінками й різко відігнутими назовні широкими вінцями. Відома така форма в цей та більш ранній (кінець XIV–XV ст.) час на західноукраїнських, чеських та польських землях [9: рис. 11; 12, tabl. 6; 16, tabl. 54.10; 17, s. 224]. Не виключено, що звідси вона потрапила і на Середнє Подніпров'я. Знайдено три фрагменти ринки, а також дно циліндричного кухлика з коричневою поливою всередині і зеленою зовні, що фіксує появу цього типу кухлів вже в другій половині XVI ст. Виявлено також три дрібних фрагменти імпортованих фаянсових посудин з кобальтовим та поліхромним підполив'яним розписом (Передня Азія?).

З цих об'єктів походить кілька цілих кахель та їх уламки. Це горщиківі, мискові та коробчасті кахлі (іл. 3: 5, 6). Серед останніх – зразки з опуклим півсферичним виступом у центрі. Найбільш цікаві – дві унікальні ідентичні кахлі із зображенням янгола (іл. 3: 7, 8).

VI. До першої половини XVII ст. відноситься об'єкт із колодязя біля Варваринського корпусу та яма в траншеї 9. Ну-

Іл. 3. Керамічний посуд та кахлі із об'єктів другої половини XVI ст.

мізматичного матеріалу не мали, датовані за аналогіями. Вінця горщиків із цих об'єктів заввишки до 2 см, з незначним потовщенням у верхній частині та вираженим валиком по середині зовнішнього боку (іл. 4: 1). Плічка в більшості мають широку смугу рифлення. З'являється розпис мінеральними фарбами – так звана описка. Також у комплексі представлені макітри. Кухлі циліндричної форми, великих розмірів, вкриті поливою (іл. 4: 3). Знайдено також верхню частину кухлика-горнятка з поливою, а також пустотілу ніжку від полив'яного келиха (вази?). У цих комплексах з'являється такий вид посуду, як тарілки (іл. 4: 4). Вони мають зелену поливу на берегах і жовто-коричневу на дзеркалі, прикрашені відбитками орнаментального валика, що є характерним видом орнаменталізації для XVII ст. Тарілка, як форма посуду, з'являється на Середньому Подніпров'ї на рубежі XVI–XVII ст. із Європи. Звідти ж походить і техніка підполив'яного розпису та описки, хоча конкретні шляхи їх проникнення на українські землі ще потребують дослідження.

VII. Серединою – другою половиною XVII ст. можна датувати заповнення рову огорожі, яка відділяла Михайлівський Золотоверхий монастир від Михайлівського жіночого монастиря. У його заповненні виявлено дві монети – ризькі соліди Христини (1632–1654): 1635 та 1634 років. Цим же часом датується яма 1 траншеї 2 (ділянка 3), що містила чотири монети: подвійний литовський денарій Сигізмунда III 1620 року; ризький солід Густава II Адольфа (1622–1632); ризький солід Христини (1632–1654); фальшива монета (імітація польського соліда першої половини XVII ст.). До цього ж часу за керамікою відноситься і кілька ям з траншеї 7 (3–7) та яма 2 розкопу 1999 року.

Найбільшу кількість керамічного матеріалу, як завжди, становлять фрагменти горщиків: загалом з даних комплексів походить близько 400 посудин, з яких 13 – повного профілю. Приблизно 7 % становлять димлені горщики, понад 90 % – окис-

люючого випалу. Більшість із них вкриті зеленою та жовто-коричневою поливою всередині (близько 120) або мають лише крайкування (понад 80). Зелена полива трапляється вдвічі частіше, ніж коричнева. Вінця горщиків представлені попереднім і наступним різновидами приблизно в однакових кількостях. До наступного різновиду можна віднести горщики, які об'єднують такі ознаки: прямий високий (у середньому 2–2,5 см) вінчик без валика, ребро з внутрішнього боку шийки, плічка без рифлення та верх вінець без защипів, лише інколи по верху вінчика зубчатим коліщатком виконано карбування. Ці горщики, як правило, багатше прикрашені опискою: у них оздоблені як вінчик, так і плече. З'являються вертикальні елементи орнаменту – смуги, коми, овали тощо (іл. 4: 2). Димлені горщики прикрашені штампом – відбитками коліщатка. На денцях часто трапляється круговий виступ – утор. Такі горщики з'являються приблизно в середині XVII ст. і побутують у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. з незначними змінами. Художня кераміка представлена тарілками: кілька повного профілю та понад 40 фрагментованих. У більшості дно зовні оформлене широкими зрізами. Деякі прикрашені опискою та «крайкуванням» (нанесення зеленої поливи на край вінця), ще одна – димлена з лоцінням. Більшість тарілок полив'яні, орнаментовані у двох техніках. Перша – рельєфні орнаменти й кольорова (зелена та коричнева) полива. Для цих посудин характерна багаторядна хвиля, прокреслена гребінцем, а також суцільний пояс орнаменту, нанесений коліщатком. Друга – мальовані підполив'яні орнаменти – «ріжкування». Розпис виконано переважно трьома фарбами: коричневою – контур, рудою і зеленою – площини всередині контуру. Зверху тарілки вкриті прозорою безбарвною чи жовтуватою поливою (іл. 4: 6). Серед зображень переважають рослинні мотиви та геометричні зображення: квіти, листя, грона винограду, арки, зубці, трилисники, завитки тощо.

Іл. 4. Посуд та кахлі із об'єктів XVII ст.

Є досить рідкісне зображення риб. Керамічний посуд представлений також двома кухлями повного профілю та двома уламками ручок, а також полив'яними й теракотовими глеками, мисками, ринками, макітрами, чарками, келишками, кухлями-горнятами, покритками (іл. 4: 5, 7–11).

Із цих же комплексів походить набір коробчатих і карнизних кахель з мотивами кованого металу, килимовими візерунками, а також із сюжетними зображеннями лева та фантастичної тварини (іл. 4: 12–15).

VIII. До другої половини XVII – початку XVIII ст. відноситься кілька об'єктів. Це яма 1 траншеї 18 (1999), що містила дві коронні боратинки Яна II Казимира (1649–1668) та ями 2 і 16 траншеї 18 – без монет. Горщики представлені попереднім різновидом (іл. 5: 1). Тарілок знайдено небагато: три повного профілю та три фрагментовані, прикрашені зеленою поливою, опискою, ріжкуванням (іл. 5: 4). Знайдено також фрагменти покриток, макітер, миски, глеки (іл. 5: 5). З ями 2 походить майже ціла баклага (іл. 5: 6). Вона має форму низького циліндра, одна сторона якого пласка, а інша опукла. У ямі 1 знайдено рідкісний керамічний полив'яний виріб, який складається з трьох маленьких горщиків, з'єднаних і сполучених між собою отворами (іл. 5: 11). Цей виріб схожий на так звані потрійні весільні чарки, які виготовлялися на Слобожанщині ще у XIX ст. Ці всі три чарки наповнювалися горілкою, а гість випивав їх з однієї [8, с. 39]. Також у ямі виявлено карнизні, коробчаті кахлі та коронки.

IX. Найбільше об'єктів відноситься до кінця XVII – середини XVIII ст.: яма 2 шурфу 4, кілька ям з розкопу 1999 року, ями 1 і 2 шурфу 3, буд. 1 траншеї 18 та ін. У ямі 2 шурфу 4 виявлено чотири монети (одна – три крейцери Вільгельма 1658 року; три монети – копійки Петра I, карбовані після 1699 року). Із цих комплексів походить багато цілих форм посуду. Серед горщиків значну частку становить різновид, схожий на попередній, але з дуже вираженим ребром всередині на шийці, іноді у вигляді

виступу. Плічка цих горщиків дуже опуклі, часто оформлені у вигляді «полички» з ребром по краю. У цьому періоді з'являється багато димлених горщиків зі штамповим коліщатковим орнаментом (іл. 5: 2, 3).

Також представлені полив'яні, теракотові та димлені глеки, покритки, макітри, ринки, кухлі, келихи й чарки, носатка (іл. 5: 7–10). Є один безполив'яний глечик простої форми, на шийці якого видряпаний хрестик. Це явище відоме з етнографії і пов'язане з магічним впливом на вміст глечика. На Чернігівщині було навіть записано пояснення гончарем такого звичаю: хрестики ставилися для того, щоб у глечуку відстоювалося більше сметани [7, с. 35–41]. Такі глечики з хрестиками виготовлялись майже в усіх місцевостях України [11, с. 58–61].

Ще один магічний знак, зафіксований на горщиках і глечиках, – мітка. Мітка наносилася під рукою шляхом натискування пальцем у місці прикріплення нижнього кінця ручки. У 1960-х роках звичай ставити мітку був ще широко розповсюджений на Україні. Робилися вони, за поясненням гончарів, теж для того, щоб у глечуку відстоювалося більше сметани. О. Бобринський вважав цей знак досить архаїчним і відносив його до символіки, пов'язаної з уявленнями про родючість, що побутували серед населення [1, с. 122, 128].

З даних об'єктів походить велика колекція полив'яних тарілок, більшість із яких цілі (іл. 6: 1–3). Прикрашені вони також у трьох основних техніках, як і в попередньому періоді. На тарілки з кольоровою поливою нанесено відбитки окремих штампів, чого не було у попередньому періоді. У двох цілих безполив'яних тарілок поливами заповнені тільки площини орнаменту без покриття суцільним шаром. З'являються також майолікові вироби (вкриті кольоровими емаллями) (іл. 5: 12). Представлені імпорتنі турецькі фаянсові кавові чашечки із Кютах'ї (іл. 5: 13, 14).

Цікавою є колекція кахель. Є звичайні з рослинно-геометричними орнаментами

*Знаємо стільки, скільки пам'ятаємо
Знаєм стільки, скільки помним
Tantum scimus, quantum memoria tenemus*

Іл. 5. Керамічний посуд другої половини XVII (1, 4-6, 11) та кінця XVII - першої половини XVIII ст.

Знаємо стільки, скільки пам'ятаємо
Знаем столько, сколько помним
Tantum scimus, quantum memoria tenemus

Іл. 6. Керамічний посуд та кахлі із ями 2 шурфу 4 кінця XVII - першої половини XVIII ст.

(іл. 6: 4–9). Крім них, знайдено три кахлі із сюжетними зображеннями. Це двоголовий орел, Самсон із левом та алегоричний образ смерті на коні (іл. 6: 10–12).

Х. До *другої половини XVIII ст.* відносяться яма 1 шурфу 4 і яма 23 розкопу 1999 року, а до *першої половини XIX ст.* – яма 3 в корпусі хористів (приміщення 2). Горщики такі ж, як і в попередньому періоді (іл. 7: 1, 2). Є також глеки, макітри, миски (у тому числі великі – «яндоли»), покритишки, ринки (іл. 7: 3, 4, 6, 7). Знайдено також дві посудини великих розмірів для вазонів та червоноглиняну баночку (іл. 7: 5, 8). У ямі 1 шурфу 4 виявлено багату колекцію полив'яних тарілок, більшість яких представлена цілими формами (іл. 7: 9–12). Серед оздоблених у техніці ріжкування привертають увагу тарілки із зображенням янгола та птаха. З'являються також тарілки із «фляндрівкою» – різновидом підполив'яного розпису, виконаного розводами по сирій глині. Серед імпортного посуду виділяються турецькі фаянси та китайський (?) фарфор.

У ямі 3 корпусу хористів виявлено багато фаянсового та фарфорового посуду. На двох тарілках є ідентичні клейма у вигляді літери А, на одній – цифра 24, ще на одній – надпис «Leeds pottery», що вказує на її англійське походження (іл. 7: 13). Дві тарілки та вазон мають синій кобальтовий розпис і відносяться до виробництва Гжелі² (іл. 7: 14). На денці одного фарфорового блюдця є клеймо у вигляді з'єднаних друкованих літер А і П, що дозволяє віднести цей виріб до продукції заводу А.Г. Попова (біля Москви), що функціонував у період з 1811 по 1872 рік [9, с. 108–110, 173] (іл. 7: 15). На денці іншого блюдця – фрагмент напису червоною фарбою – ИЧ. Ідентифікувати цю марку не вдалося, але вона, безумовно, теж належить до російського фарфорового виробництва кінця XVIII –

першої половини XIX ст.

Таким чином, значна колекція датованих керамічних виробів, що походить з території МЗМ, досить добре відображає період із середини XIII ст. до середини XIX ст. Вона свідчить не лише про неперервне заселення цієї території від часу монгольського нашествия до зруйнування монастиря в 1930-х роках, але й може слугувати важливим джерелом для вивчення монастирського господарства протягом майже семи століть. Крім того, вона є джерелом для дослідження керамічного виробництва цього часу, історії декоративно-прикладного мистецтва та вивчення міського побуту.

Особливого значення набуває даний матеріал при вивченні кераміки із розкопок Десятинної церкви. Якщо порівняти ці дві територіально близькі пам'ятки, виявляється значна різниця в характері їхньої забудови протягом століть і, відповідно, особливостях формування культурного шару. Якщо територія МЗМ одразу формувалася як монастирська з відповідною житловою та господарською забудовою, то територія Десятинної церкви як прихідського храму такої забудови не мала. Усі досліджені тут об'єкти або відносяться до часу, ранішого за храм, або знаходяться за межами церковної садиби. Якщо врахувати значні пошкодження культурного шару під час перебудов і руйнувань XIX–XX ст., у результаті яких він виявився перемішаним і перевідкладеним, то можливості датування керамічного матеріалу на основі порівняльного аналізу комплексів і стратиграфічних особливостей виявляються досить незначними. Тому основою для датування тут стають аналогії з близьких територій, зокрема, матеріали з МЗМ, які дають хронологічну шкалу кераміки від другої половини XIII до XIX ст.

² Визначення Т. Левченко.

*Знаємо стільки, скільки пам'ятаємо
Знаєм стільки, скільки помним
Tantum scimus, quantum memoria tenemus*

Пл. 7. Керамічний посуд другої половини XVIII (1-12) та фаянсові і фарфорові вироби (13-15) першої половини XIX ст.

Література

1. *Бобринский А.* О двух символах плодородия на украинской керамике // Украинське гончарство. – К.; Опішне, 1993. – Кн. 1. – С. 120–135.
2. *Коваль В.Ю.* Кашинная керамика в Золотой Орде // Российская археология. – 2005. – № 2. – С. 75–86.
3. *Оногда О.В.* До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу // Магістеріум. – К., 2007. – Вип. 27. – С. 70–74.
4. *Оногда О.* Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII–XV ст. : дис. ...канд. іст. наук (рукопис). – К., 2012. – 336 с.
5. *Пивоваров С.* Датування середньовічної кераміки Буковини монетними знахідками // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 1. – С. 150–155.
6. *Салтыков А.Б.* Русская керамика: Пособие по определению памятников материальной культуры XVIII – начала XX века. – М., 1952. – 271 с.
7. *Спаська Є.* Глечик з хрестиком // Матеріали до етнології й антропології. – Л., 1929. – С. 35–41.
8. *Сумцов Н.Ф.* Очерки народного быта. (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии). – Харьков, 1902. – 57 с.
9. *Терський С.* Старожитній Лучеськ у світлі археології // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1997. – № 11. – С. 116–140.
10. *Чміль Л.В., Оногда О.В.* До питання про технологію виробництва київської кераміки другої половини XIII – початку XVI ст. // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 104–132.
11. *Шеремета Р.* Семантика хреста в українській кераміці // Сакральне мистецтво Бойківщини. Другі наукові читання пам'яті М. Драгана. – Дрогобич, 1997. – С. 58–61.
12. *Augustiniak J.* Zamek w Inowlodzu. – Lodz, 1992. – 164 s.
13. *Bikić V.* Gradska keramika Beograda (16–17. vek). – Beograd, 2003. – 187 s.
14. *Čaplovič D.* Stredoveka keramika z Červeného kláštora // Východoslovenský pravěk. – Košice, 1971. – № 2. – S. 267–289.
15. *Gardawski A., Kruppe J.* Poznosredniowieczne naczynia kuchenne i stolowe // Szkice staromiejskie. – Warszawa, 1955. – S. 121–140.
16. *Kruppe J.* Garncarstwo poznosredniowieczne w Polsce. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdansk ; Lodz, 1981. – 148 s., 78 tabl.
17. *Nekuda V., Reichertova K.* Stredoveka keramika v Čechach a na Morave. – Brno, 1968. – 462 s.